

SPOMINI NA RESNIČNOST

Pričevanja danes še živečih internirancev o italijanskih koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno

Pregledni znanstveni članek | 1.02

Izvleček: Članek z leta 2012 posnetimi ustnimi pričevanji danes še živečih nekdanjih taboriščnikov iz italijanskih koncentracijskih taborišč Gonars, Rab, Renicci in Monigo dopolnjuje dosedanje etnološko proučevanje te tematike. Nova pričevanja odražajo današnje spominjanje pripovedovalcev na fašistični teror, ki so ga doživeli pred šestdesetimi leti.

Ključne besede: italijanska koncentracijska taborišča, druga svetovna vojna, interniranci, ustna pričevanja, spomin

Abstract: Based on oral accounts by former prisoners of Italian concentration camps in Gonars, Renicci, and Monigo, and on the island of Rab, which were recorded in 2012, this paper supplements the existing ethnological research on this topic. These recent accounts reflect the ways their narrators remember the terror of the fascist regime they had experienced six decades ago.

Key Words: Italian concentration camps, World War II, internees, oral accounts, memory

Uvod

O italijanskih taboriščih iz druge svetovne vojne in življenju v njih se je do sedaj v slovenski etnologiji malo pisalo. Na tem področju imajo gotovo prednost zgodovinske študije, nekaj je tudi spominskih monografij, še več zapisov preživelih pa je v starejših letnikih revije *TV-15*,¹ današnje *Svobodne misli*, v zadnjem letu se večja tudi število literarnih in dokumentarnih objav. Vse imajo en cilj: na podlagi novih dejstev, dokazov, predvsem pa ustnih pripovedi preživelih reinterpreterirati nekdanja fašistična dejanja in obsoditi fašizem, ki je desetletja dolgo ostajal potisnjen v ozadje posledic nacističnih grozot.

Pričujoči članek² želi dosedanje vedenje o slovenskih internirancih v italijanska koncentracijska taborišča dopolniti s pričevanji danes še živečih preživelih. S tega zornega kota dopolnjuje predvsem delo Božidarja Jezernika, ki je v osemdesetih letih objavil obširno študijo *Boj za obstanek: O življenju Slovencev v italijanskih taboriščih* (Jezernik 1983) in z njo zaoral ledino etnološkega raziskovanja mejnosti človekovega preživetja med drugo svetovno vojno. Tej temi je bilo pred njegovo raziskavo v vedi sicer namenjenih nekaj prispevkov, a nihče med avtorji ni italijanskega fašizma obravnaval tako poglobljeno kot Jezernik. Podobno stanje, ki se je v etnologiji ohranilo vse do danes, prikazuje poglavje Pregled etnološke literature o življenju internirancev v italijanskih taboriščih.

V jedru članka predstavljam prve povzetke pred kratkim posnetih pričevanj anonimnih pričevalcev, s katerimi skušam dopolniti v etnologiji do sedaj objavljena in meni znana dejstva o vsakdanjem življenju ali bolje rečeno preživetju pripovedovalcev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Ozadje interpretacij pričevanj podajam v zgoščenem zgodovinskem kontekstu, večinoma povzetem po delu zgodovinarja Carla Spartaca Capogreca (2004), ki bralcu omogoča lažje umeščanje pripovedi v časovni pregled dogajanj v obdobju 1941–1943. Hkrati pa ga postavljam ob bok že znanim Jezernikovim opisom življenja Slovencev v fašističnih logorjih, ki večinoma temeljijo na pisnih in manj na ustnih virih (Jezernik 1997).

Preživelim internirancem in metodologiji zbiranja njihovih življenjskih pripovedi namenjam nekaj pojasnil v poglavju Spomini na resnico. V tej fazi zbiranja njihovih spominov na življenje v taboriščih, ki se bo nadaljevalo še v naslednjih dveh letih, so globlji teoretski sklepi še neutemeljeni. Če pa kljub temu upoštevamo naša dosedanja teoretska spoznanja o vključevanju življenjskih zgodb v prikaz načina življenja, lahko z gotovostjo trdimo, da smo v precejšnji časovni prednosti pred drugimi vedami, še zlasti pred t. i. *oral history* – 'ustno zgodovino', ki je pri nas v vzponu v zadnjih dveh desetletjih: zbiranje življenjskih izpovedi je že od nekdanje temeljna etnološka metoda, analiziranje in interpretiranje ustnih pričevanj o določenih objektivnih dejstvih pa že desetletja uveljavljena metodologija raziskovanja načina življenja, česar se danes etnologi premalo zavedamo.

Nekaj temeljnih zgodovinskih dejstev o internaciji Slovencev v italijanska koncentracijska taborišča

Internacija je, po Capogrecu (2004: 52), z administrativno uredbo odrejen odvzem osebne svobode, pomeni pa prisilen odhod in namestitve določenih oseb v posebnih bivališčih, najpogosteje v ograjenih barakah koncentracijskih taborišč in internacijskih logorjev ali v mestih, oddaljenih od državnih meja in bojišč. V Italiji so koncentracijska taborišča, predvsem na jugu polotoka ter ponekod po notranjosti celine, obstajala že pred začetkom druge svetovne vojne. Internacije civilistov je sprva odredilo Mi-

1 Revija *TV-15* je od leta 1963 izhajala kot glasilo Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojske (ZZB NOV) Slovenije. Leta 1992 jo je nasledila *Svobodna misel*, nestransarska revija za socialna, gospodarska, politična, zgodovinska in kulturna vprašanja doma in po svetu. Revija še vedno izhaja in občasno objavlja tudi spomine internirancev iz italijanskih koncentracijskih taborišč.

2 Kot sodelavka raziskovalnega projekta »Italijanska fašistična taborišča v spominih Slovencev in Slovenk« (vodja Oto Luthar, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU, trajanje projekta: 2011–2014) sem odgovorna za zbiranje ustnih pričevanj danes še živečih preživelih taboriščnikov. Pričujoči članek je prvi poskus sinteze do sedaj zbranega ustnega gradiva.

* Dr. Breda Čebulj Sajko, doktorica etnologije, znanstvena svetnica, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje ZRC SAZU. 1000 Ljubljana, Novi trg 2, E-naslov: cebulj@zrc-sazu.si, bredacs@gmail.com

nistrstvo za notranje zadeve, po vstopu Italije v vojno leta 1940 pa na zasedenih ozemljih nekdanje Jugoslavije, priključenih k Italiji leta 1941, tudi Kraljeva vojska. Med interniranci so bili tako Italijani (sumljivi zaradi političnega delovanja) kot tujci (državljanji sovražnih držav). Z internacijo so fašisti želeli preprečiti vohunjenja, povezovanja civilnega prebivalstva s partizani, povratak v domovino sumljivim in za vojsko sposobnim osebam (Capogreco 2004: 57, 58). Najbolj množično so izseljevali z zasedenih območij, od koder so civiliste prisilno vozili v koncentracijska taborišča; v začetku leta 1943 jih je bilo 75. Fašistična Italija je v ravnanju z interniranci kršila večino členov Ženevske konvencije iz leta 1929, ki je na predlog mednarodne organizacije Rdečega križa urejala osnovne življenjske razmere v taboriščih. V drugi polovici leta 1942 so logorje številčno tako napolnili, da sta bila v njih ogrožena upravljanje in organizacija dela. Po znanih ocenah je bilo v začetku leta 1943 v taboriščih 10.493 internirancev od takrat 18.862 na internacijo obsojenih civilistov (Capogreco 2004: 83).

Na zasedenih jugoslovanskih ozemljih je bilo največje koncentracijsko taborišče na Rabu. Upravljal ga je intendantca 2. armade, h kateri so sodila še taborišča Gonars in Visco v Julijski krajini, Monigo in Chiesanova v Benečiji in Renicci v Toscani, vsa namenjena jugoslovanskim internirancem, predvsem Slovencem iz Ljubljanske pokrajine in Hrvatoma iz Gorskega kotarja. Na podlagi načrta generala Roatte, poveljnika 2. armade, naj bi v taborišča odpeljali 20 do 30.000 Slovencev iz Ljubljanske pokrajine, na njihove domove pa naj bi naselili italijansko prebivalstvo iz najodročnejših italijanskih predelov (Capogreco 2004: 83). Provincija di Lubiana, upravna enota v Sloveniji pod italijansko in nemško okupacijo med letoma 1941 in 1945, je med italijansko zasedbo zajemala Dolenjsko, Notranjsko in Ljubljano in bila 3. maja 1941 priključena h Kraljevini Italiji. K njej je spadalo pet okrajev: Ljubljana, Logatec, Novo mesto, Kočevje in Črnomelj. Upravljali so jih civilni komisarji, italijanski fašisti. Leta 1941 je štela 339.751 prebivalcev, od tega 93,8 odstotka Slovencev. Do maja 1942 je za javni mir in red skrbela civilna uprava z oboroženimi oddelki (policijo, karabinjerji ...), po tem datumu pa je nadzor nad pokrajino prevzela italijanska vojska, ki je imela tudi sodno pristojnost za obravnavo političnega hudo delstva. To je izvajal odsek vojaškega vojnega sodišča 2. armade v zaporih v vojašnici na Taboru v Ljubljani (Ferenc 1987), t. i. Belgijski kasarni.

Že februarja 1942 so Italijani okoli Ljubljane postavili bodočo žično ograjo, uvedli propustnice za izhod ali vstop prebivalcev v mesto ter izvedli prvo racijo, tj. natančno preiskovanje ljudi in njihovih stanovanj, zapiranje in mučenje predvsem moških med 20. in 30. letom, streljanje talcev, požiganje hiš, plenjenje živine. Maja so že potekale priprave na drugo racijo, s katero so Italijani nameravali obračunati z močnim odporiškim gibanjem, na t. i. veliko ofenzivo, ki je trajala od junija do novembra. V tem času so fašisti iz Ljubljanske pokrajine (še posebno Dolenjske in Notranjske) in Gorskega kotarja v koncentracijska taborišča odpeljali največje število prebivalcev. Do kapitulacije Italije je sledila še t. i. »božična« racija, ob kateri pa so bila taborišča že prenapolnjena in niso mogla več sprejemati novih ljudi. Cilj racij je bil zapreti in internirati čim več intelektualcev in drugih sumljivih oseb. Tako naj bi sprva iz Ljubljanske pokrajine poleg izobražencev internirali še delavce, brezposelne, brezdomce, begunce, nekdanje vojake jugoslovanske kraljeve vojske, samce,

privržence odporiškega gibanja in moške med 16. in 60. letom starosti. Temu seznamu oz. 'prisilni, represivni' (*repressivi*) civilni internaciji so se kmalu pridružili še ostareli, ženske in otroci. Med civilne internirance so Italijani uvrščali še t. i. zaščitene, 'zavarovane' (*protettivi*) internirance. Mednje so sodili katoliki, ki so simpatizirali s fašisti in katerih imena je poveljstvu sporočal škof Rožman (Ferenc 2000: 7). V taboriščih naj bi bili ločeni od drugih (v Gonarsu so bili npr. nastanjeni v sektorju alfa, medtem ko je bil sektor beta namenjen drugim civilistom) in tako na varnem pred maščevanjem osvobodilnega gibanja; sčasoma pa so se razlike med obema vrstama internacije zabrisale. V ločenih delih koncentracijskih taborišč so bili zaprti še Judi, Cigani, homoseksualci.

Poleg »civilistov« so v racijah zajeli mnogo politično sumljivih oseb, organizatorjev in podpornikov odpora proti fašizmu; po obsodbi pred vojaškim sodiščem so jih fašisti deportirali v italijanske zapore (v Padovo, Firence, Benetke ...).

Število internirancev se je od poletja 1942 stalno povečevalo, saj so Italijani začeli izseljevati tudi sorodnike osumljenih oseb, žene, otroke in starejše osebe. Nekatere internirance so sprva odpeljali v manjša tranzitna taborišča (prva takšna, zgrajena predvsem za politične zapornike, sta bila v Čigjinju in Dolenji Trebuši že leta 1941) in od tam v večja taborišča (Gonars, Monigo ...); druge so z zbirnih mest po okrajih, kjer so bili sprva zaslišani, transportirali neposredno v koncentracijska taborišča (npr. na Rab). V njih so civiliste ločili od političnih zapornikov in vojnih ujetnikov, če ti že niso bili deportirani v vojaške zapore. Proti koncu leta 1942 so začeli preseljevati internirance iz enega logorja v drugega z namenom, da bi tako naredili prostor za nove prihajajoče (npr. iz Gonarsa v Renicci; v Gonars pa so vozili internirance z Raba), kar je v izvajanju nadzora nad delovanjem taborišč, ki so sicer delovala po posebnih pravilih, povzročalo zmedo (Ferenc 2000: 11–18). Pomanjkanje prostora v koncentracijskih taboriščih je bilo med poglavitnimi vzroki, da se načrt generala Roatte ni povsem uresničil. Že v začetku leta 1943 so se iz prenapolnjenih taborišč na svoje domove začeli vračati ostareli, ženske in otroci.

Po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943) so koncentracijska taborišča in zapori prišli v roke nemške vojske. Še nekaj časa so domov odhajale le posamezne skupine internirancev, po nekatere med njimi so prišli predstavniki Rdečega križa. V tistih taboriščih, ki jih Nemci še niso uspeli zaseči, pa sta med Italijani vladala preplah in nered, kar so nekateri taboriščniki posamezno ali v manjših skupinah izkoristili za pobeg; večino so na poti proti domu zajeli Nemci in jih odpeljali v svoja taborišča.

V Gonarsu, Viscu, Monigu, Padovi, Reniciju in na Rabu so delovali tudi privrženci narodnoosvobodilne borbe (NOB), ki so internirance pripravljali na padec Italije. Takoj po njeni kapitulaciji so v nekaterih taboriščih razorožili italijanske vojake in osvobodili taboriščnike ter organizirali čete, ki so se pozneje pridružile partizanom (Ferenc 2000: 38, 39). Najbolj znan prevzem nadzora nad taboriščem se je zgodil na Rabu, kjer so interniranci ustanovili Rabsko brigado, ki se je po osvoboditvi taborišča pridružila 14. diviziji NOV in se pozneje, zaradi šibkega zdravja preživelih, razpustila (več o tem: Vratuša 1998).

Po analizi različnih podatkov se predvideva, da je bilo do kapitulacije Italije interniranih okoli 25.000 slovenskih in hrvaških civilistov, od katerih jih je 75 odstotkov prišlo iz Ljubljanske in 25 odstotkov iz Reške pokrajine (Capogreco 2004: 93; Fe-

renc 2000: 26); samo v koncentracijsko taborišče Rab je bilo v trinajstih mesecih njegovega delovanja interniranih ok. 10.000 ljudi, moških, žensk, starcev in celotnih družin, med njimi ok. 1.000 otrok. Do sedaj je znanih 1.435 imen umrlih (Capogreco 2004: 318), seznam rabskih žrtev pa se še dopolnjuje. Italijanska fašistična koncentracijska taborišča so ljudi iztrebljala z lakoto in izredno težkimi bivalnimi razmerami. V njih ni bilo krematorijev, a podatki kažejo, da je bila smrtnost v določenem obdobju celo večja kot v nemških koncentracijskih taboriščih (Capogreco 2004: 318).

V zgodovinski literaturi o Slovencih v fašističnih taboriščih so natančno razložene politične in družbenoekonomske razmere pred in med drugo svetovno vojno, ki so med italijansko okupacijo slovenskega ozemlja povzročile internacijo prebivalstva.³ Prav tako so zgodovinarji na podlagi domačih in tujih dosegljivih virov oblikovali poglobljen vpogled v sam potek internacije po posameznih območjih Ljubljanske pokrajine, v samo strukturo koncentracijskih taborišč in njihovega načina delovanja, povezanega z italijansko fašistično ideologijo, na kateri je temeljilo uničevanje slovenskega življa (Ferenc 1987, 2000; Capogreco 2004; Gombač in Mattiussi 2008; Dežman 1997; Verginella 2011); iz historičnih raziskav izvemo tudi za zgodbe posameznikov, ki nazorno in z lastnimi izkušnjami posebej razložijo zgodovinska dejstva (Levi 2003).⁴ Med zadnjimi publikacijami, ki obravnavajo temo pričujočega prispevka, tokrat z literarnega zornega kota, a na podlagi zgodovinskih dejstev, je prevod risane romana *Italijanska zima* (Toffolo 2010). Prav tako smo si lahko nedavno ogledali dokumentarni film *Onstran žice*,⁵ pretresljivo zgodbo o preživelih iz Gonarsa in z Raba, trenutno pa poleg raziskovalnega projekta »Italijanska fašistična taborišča v spominih Slovencev in Slovenk« poteka tudi projekt mapiranja, dokumentiranja in zbiranja ustnih pričevanj o fašističnih taboriščih med drugo svetovno vojno.⁶ In ne nazadnje: k temu še vedno nastajajočemu mozaiku je v preteklih treh desetletjih svoj delež prispevala tudi etnologija.

Pregled etnološke literature o življenju internirancev v italijanskih taboriščih

Med prve, ki so opozorili na pomembnost in podhranjenost etnološkega raziskovanja življenja med drugo svetovno vojno, lahko štejemo Slavka Kremenška (1970), Marijo Stanonik (1978), Milana Vogla (1978) in Ireno Keršič (1978), ki so s svojimi prispevki sodelovali na tretjem strokovnem posvetovanju Slovenskega etnološkega društva v Brežicah, Etnologija in sodobna slovenska družba, in jih objavili v že omenjenem zborniku posveta (Bogatj in Guštin 1978). V njem je Marija Stanonik na podlagi svoje predhodne raziskave (Stanonik 1973) osvetlila nekatere vidike etnološkega raziskovanja NOB in, med drugim, poudarila tri temeljne skupine za etnološko obravnavo: terence (aktiviste, ki so na svojih domovih podpirali NOB), partizane ter vse tiste, ki so iz različnih razlogov morali zapustiti svoje domove (slovenski

izgnanci, interniranci v italijanska, nemška, madžarska koncentracijska taborišča, kazenske enote itd.) (Stanonik 1978: 13). Milan Vogel je opisal področja etnološkega raziskovanja NOB po etnološki sistematizaciji (materialna, socialna in duhovna kultura) (Vogel 1978: 19–23), medtem ko je Irena Keršič poudarila premajhno etnološko raziskanost omenjenega obdobja in pozvala k njegovemu vključevanju v raziskovanje sodobnega vsakdanjega načina življenja, ki ga, brez poznavanja obdobja NOB, ni mogoče pravilno razumeti (Keršič 1978: 25–27). Življenje prebivalcev Galjevice med NOB je obravnavala tudi Mojca Ravnik (1981). Na srečanju etnologov in zgodovinarjev v Mariboru leta 1984 pa se je ponovno pojavil apel po večjem interesu etnologov za raziskovanje druge svetovne vojne (Ježernik 1986). Leta 1993 je izšla Ježernikova disertacija z naslovom *Spol, spolnost in extremis*, delo, ki razkriva najgloblja človekova nagnjenja v boju za preživetje v nemških koncentracijskih taboriščih (Ježernik 1993).⁷ Z drugo izdajo njegove knjige *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno* (1997) pa je avtor zaokrožil etnološko in antropološko raziskovanje fašističnih in nacističnih logorjev. Danes se obdobju 1941–1945 posvečajo bolj ali manj naključne, ne pa sistematične etnološke in antropološke študije (npr. Jerman 2007/08; Boltar 2010).

V ta časovni razpon se umešča tudi raziskovanje Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Njegovi začetki v stroki segajo v leto 1982, ko je Božidar Ježernik napisal magistrsko nalogo z naslovom *Boj za obstanek: Gradivo za etnologijo Slovencev iz Ljubljanske province, interniranih v italijanskih taboriščih v letih 1942/1943*. Naloga je po enem letu izšla v samostojni publikaciji (Ježernik 1983). Leta 1982 je avtor v *Problemih* (Ježernik 1982a; 1982b) objavil še dva med seboj povezana prispevka: v prvem je obravnaval družinsko življenje Slovencev predvsem v taboriščih Gonars, Rab, Padova, Renicci in Monigo. Orisal je tudi težak ekonomski položaj družinskih članov, ki so ostali doma, živeli na robu revščine in z občasnimi paketi hrane podpirali svoje v različna italijanska taborišča internirane sorodnike. Življenje Slovencev v taboriščih je opisal tudi z vidika posledic lakote, medsebojnih odnosov med starši in otroki ter zakonci in spolnega življenja. V drugem prispevku, kjer piše o sanjah internirancev, prikaže njihovo psihološko stisko, ki se je odražala v nočnih morah, sanjah o domačih, pa tudi o vsem tistem, kar so si, podhranjeni in ponižani, želeli.

Ježernik je raziskovanje slovenskih internirancev v italijanskih taboriščih v naslednjih desetletjih nadaljeval in poglobljal ter je tako vse do danes edini v stroki, ki jih je kontinuirano raziskoval z etnološkega in antropološkega vidika: v članku Iz vsakdanjika v koncentracijskem taborišču (Ježernik 1985) piše o začetkih internacije, sami organizaciji delovanja koncentracijskih taborišč, poteku internacije, vsakdanjem življenju, bivalnih razmerah, prehranjevanju, stikih z domačimi, duševnih stiskah internirancev. V prispevku Človek ne živi samo od kruha razmišlja o antropološkem vidiku raziskovanja koncentracijskih taborišč, ki temelji predvsem na razkrivanju tistih dimenzij in perspektiv bivanja, katerih se človek v običajnem vsakdanjiku sploh ne zaveda. Globoka razčlovečenost ter kratenje zadovoljevanja temeljnih človekovih fizioloških potreb, kot je potreba po hrani,

7 Delo danes sodi med obvezno študijsko literaturo študentov Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

3 Poleg razlag obeh omenjenih zgodovinarjev, Capogreca in Ferenc, so številne razlage fašizma tudi v Sajatovem delu *Belogardizem* (1952).

4 Pričevanja otrok so objavljena v Gombač idr. (2008).

5 Režiser in scenarist filma je Dorino Minigutti. Film je nastal leta 2009 na medregijski delavnici EURODOC v italijanski Gorici. Pri pisanju scenarija je avtorju pomagal slovenski zgodovinar Boris Gombač.

6 Vodi ga Združenje audio dokumentaristov AUDIODOC (intern.vir 1).

privedeta slehernega v soočenje z mejami svojega obstajanja in izgubo lastne identitete, nikakor pa ne do izgube svojega dostojanstva (Jezernik 1989: 580). Leta 1996 je izšel njegov članek *Verska pripadnost in narodna identiteta v ekstremnih razmerah* (Jezernik 1996), v katerem je spregovoril o tistih internirancih, ki so bili na prošnjo škofa Rožmana izpuščeni iz italijanskih taborišč in so se pozneje priključili beli gardi. Avtor spregovori o verskem življenju v povezavi z nacionalno in s politično pripadnostjo taboriščnikov.

Že naslednje leto je izšel dopolnjeni ponatis prve izdaje Jezernikove monografije o italijanskih koncentracijskih taboriščih (Jezernik 1997; prim. Jezernik 1983), obogaten s historičnim in z aktualnopolitičnim predgovorom novinarko Mojce Drčar Murko (1997), kot priloga pa so izšli dokumenti iz Osrednjega državnega arhiva in seznam umrlih taboriščnikov na Rabu s komentarjem Jožeta Dežmana (1997). Knjiga, napisana na podlagi zgodovinskih virov, ki jih dopolnjujejo predvsem zapisani spomini posameznih internirancev, razlaga življenje v taboriščih po etnološki klasifikaciji (noša, prehrana, bivališča itd.) in je dobro izhodišče za primerjavo današnjega spominjanja s spominjanjem pred skoraj tremi desetletji. Glede na to bom delo (Jezernik 1997) v nadaljevanju še večkrat omenila.⁸

Leta 2004 je Jezernik objavil eno od svojih zadnjih razprav o fašističnih taboriščih (Jezernik 2004). V njej utemljuje delovanje italijanskih oblasti nad interniranci kot obliko državnega terorizma, o katerem še vedno premalo vemo. Primere terorja ponazori s primeri iz svojih prejšnjih objav. Članek, obogaten z množico spominskih zapisov (tudi dnevnikov) samih internirancev, podobno kot prejšnje njegove objave, prikaže avtorjev poglobljen vpogled v domače in predvsem tuje arhivske vire.

Jezernikove monografije in članki, ki so v pričujočem časovnem pregledu zgolj izbor in ne celota, so v kontekstu zgodovinskih dejstev temeljito osvetlili ne le življenja Slovencev v italijanskih taboriščih, temveč je avtor v njih obravnaval najbolj »zamolčane«, temačne strani že tako ali tako krutih in nečloveških odnosov v vsakdanjosti deportiranih prebivalcev Ljubljanske pokrajine v letih 1942 in 1943. Ob tem se je ukvarjal tudi z različnimi metodološkimi vprašanji o ohranjanju in selekciji spomina na bolečo preteklost, ob čemer se tako etnologi kot kulturni antropologi in laiki sprašujejo: kje so meje raziskovanja človekovih najbolj intimnih oblik boja za preživetje v ekstremnih razmerah, kakršne so bile in še vedno so vojne, nasilje in teror.

Spomini na resničnost

O metodologiji zbiranja zgodb in preživelih internirancih

Zgodbe taboriščnikov sem zbirala po metodologiji skupine raziskovalcev,⁹ vključenih v raziskovalni projekt »Italijanska fašistična taborišča v spominih Slovencev in Slovenk«. Metodologija sloni na splošnih načelih ameriške Oral History Society (OHS) (internetni vir 2), ki opredeljuje pogoje in kriterije izbiranja in kontaktiranja z/s informatorji/pripovedovalci, avdio ali/in video snemanja njihovih pripovedi, uporabe njihovih pri-

čevanj v javne namene ter shranjevanja posnetkov. Upoštevajoč standarde OHS smo oblikovali poseben obrazec, v katerem pripovedovalec soglaša s sodelovanjem v raziskovalnem projektu in z uporabo posnetka ter prepisa posnetka pripovedi v znanstvenih in strokovnih objavah, digitalni predstavitvi projekta, muzejskih razstavah in dokumentarnih oddajah. Pripovedovalec lahko pri vseh vrstah uporabe obkroži odgovor da ali ne in tako odloči, v katere namene dovoljuje uporabo svoje pripovedi. Prav tako dovoli ali ne dovoli objave svojega imena ter izrazi posebne pogoje za uporabo svoje zgodbe. S podpisom posneto gradivo prepušča v last in hrambo inštituciji, izvajalki projekta. Ob tem obrazcu mora izpraševalec beležiti še potek intervjuja (o glavnih poudarkih v pripovedi, narečju, v katerem je zgodba povedana, pridobljenem gradivu – različnih dokumentih, fotografijah ipd., kriterijih prepisovanja pogovora) in predložiti podpis intervjuvanca, s katerim potrjuje njegovo avtorizacijo prepisa.¹⁰ Izvirni posnetek, njegov prepis, omenjene zabeležke ter morebitno gradivo mora raziskovalec shraniti v arhivu projekta.

Metodologija OHS zbiranja in snemanja pripovedi internirancev temelji na dveh kriterijih:

- na predhodni vzpostavitvi stika s pripovedovalcem, namejenega sproščenemu pogovoru o tem, zakaj izpraševalca zanimata njegova življenjska pripoved in izkušnja, o pogojih in kriterijih snemanja, prepisovanja, avtorizacije prepisa in objavljanja njegove pripovedi, o avtorskih pravicah pripovedovalca in namenu snemanja njegove pripovedi;
- na spontanem kronološkem vrstnem redu pripovedovanja vsebine dogodkov iz življenja posameznika, ki ga pripovedovalec določi sam oz. mu ga spontano določa njegov spomin. Izpraševalec med snemanjem ne posega v potek razgovora, lahko pa po končani zgodbi povpraša pripovedovalca o v zgodbi manj jasno izraženih podatkih.

Lahko bi rekli: nič novega za slovensko etnologijo!

Od novembra 2011 do maja 2012 sem med terenskim delom v Ljubljani, po Notranjski in Dolenjski sprva naključno ali s pomočjo lokalnih organizacij Zveze združenj borcev za vrednote NOB Slovenije ki so naslednice ZZB NOV našla petnajst sogovornikov, ki so bili pripravljene obuditi spomin na čas pred šestdesetimi leti in jim je to dopuščalo njihovo zdravstveno stanje. Večina njihovih pripovedi do sedaj še ni bila posneta ali uporabljena v javne namene, če pa že, sta od tega minili vsaj dve desetletji. Pri treh informatorjih bom morala snemanje pripovedi ponoviti, zato v spodnji razpredelnici navajam podatke za tiste, katerih zgodbe so že v fazi poslušanja posnetka. Med njimi so tudi zapornik in zapornici, katerih povzetkov njihovih pričevanj v članek sicer ne vključujem, so pa izredno povedni za primerjavo taboriščnih in zaporniških življenjskih razmer, kar bo predmet nadaljnjega raziskovanja. Prav tako se bo število novih informatorjev z nadaljevanjem terenskega dela še povečalo, s čimer bom, predvidevam, zbrala pričevanja o življenju še v tistih italijanskih taboriščih, ki v pričujoči prispevek niso vključena.

Informatorji za zdaj ostajajo anonimni večinoma po lastni presoji¹¹ in imajo naslednje karakteristike:

10 Pri oblikovanju obrazca je bilo v pomoč delo Mojce Ramšak, še zlasti poglavje *Etika* (2003: 126–152).

11 Transkribcije njihovih izpovedi bodo objavljene na spletni strani ZRC SAZU leta 2014, ko se projekt »Italijanska fašistična taborišča v spominih Slovencev in Slovenk« konča.

8 Nekatere Jezernikove monografije in članki so bili prevedeni v tuje jezike, predvsem v italijanskega (glej Cobiss); omenjeno delo je bilo prevedeno v angleščino (glej Jezernik 1999).

9 V skupini smo tri raziskovalke odgovorne za zbiranje pripovedi internirancev. Zbiranje še ni končano in se bo nadaljevalo tudi leta 2013.

Informator	Leto rojstva	Kraj rojstva	Spol	Leto internacije, zapora	Kraj internacije, zapora	Konec internacije, zapora	Datum pogovora
Št. 1	1920	Velike Lašče	M	jan. 1942	zapori v Castelfrancu, Firencah	sept. 1943	1. 3. 2012
Št. 2	1921	Hotedršica	M	mar. 1942	Gonars, Renicci	sept. 1943	22. 2. 2012
Št. 3	1922	Ljubljana	Ž	sept. 1942	zapori v Benetkah, Padovi, Perugi, Ravensbrücku	avg. 1945	5. 3. 2012
Št. 4	1923	Hotedršica	Ž	jan. 1943	zapori v Kopru, Benetkah, Firencah	dec. 1943	19. 3. 2012
Št. 5	1923	Grahovo	M	julij 1942	Rab	spomladi 1943	23. 3. 2012
Št. 6	1923	Gorica	M	maj 1942	Gonars, Renicci, Auschwitz	dec. 1945	12. 4. 2012
Št. 7	1924	Žerovnica	M	julij 1942	Rab	sept. 1943	27. 3. 2012
Št. 8	1925	Novo mesto	Ž	avg. 1942	Monigo, Visco	julij 1943	26. 1. 2012
Št. 9	1922	Nova vas pri Ptujju	M	junij 1942	Monigo, Gonars	julij 1943	11. 1. 2012
Št. 10	1926	Retje-Loški potok	Ž	sept. 1942	Rab, Gonars	apr. 1943	4. 4. 2012
Št. 11	1927	Hrib-Loški potok	Ž	avg. 1942	Rab, Gonars	apr. 1943	18. 4. 2012
Št. 12	1935	Lobčec pri Grosupljem	Ž	sept. 1942	Rab, Gonars	apr. 1943	6. 4. 2012

Tabela: Predstavitev informatorjev

Med anketiranimi interniranci je pet moških in štiri ženske, najstarejši je rojen leta 1921, najmlajša leta 1935. Razen zadnje anketiranke so vsi sodili v skupino odraslih civilistov (nad 16 let) in so morali med veliko ofenzivo v internacijo zaradi sodelovanja z odporiškim gibanjem. V njihovih pripovedih se največ podatkov nanaša na koncentracijski taborišči Gonars in Rab, najmanj na taborišče Visco. Interniranci so v njih preživeli od sedem do štirinajst mesecev in so bili najpogosteje v dveh taboriščih.¹²

Za pričujoči prispevek sem med avtorji zbranih pripovedi izbrala tiste moške informatorje, ki življenje v taboriščih prikazujejo v najširšem časovnem obsegu, in tisto žensko pripovedovalko, ki je soočenje s smrtjo, med vsemi intervjuvanci, doživela najbolj neposredno. Povzetki njihovih pripovedi govorijo o vsakdanjem življenju v koncentracijskih taboriščih Gonars, Rab, Monigo in Renicci in pojasnjujejo historični okvir vsakega posameznega taborišča.

Življenje v internaciji

Gonars – Renicci:

Koncentracijsko taborišče Gonars so postavili zaradi premajhnih zmogljivosti prvih dveh taborišč Čiginja in Dolenje Trebuše. Od tam so prvi interniranci prišli v Gonars konec marca 1942. Taborišče je bilo sestavljeno iz manjšega in večjega taborišča: v manjšem so bili vojni ujetniki nekdanje kraljeve jugoslovanske vojske, v večjega so namestili civiliste. Obdani sta bili z dvema žičnima ograjama, med katerima je bil »prepovedani pas«, kjer se je brez opozorila streljalo na vsakogar, ki se je v njem zadrževal. Obkrožen je bil s stražarskimi utami, stražarskimi stolpi s stražarji z mitraljezi in močnimi reflektorji, s stolpi s cisternami vode. Večje taborišče je bilo razdeljeno na tri sektorje: v prvem je bila do julija 1942 sprejemnica s kopalnico in prostorom za

dezinfekcijo, zaradi povečanega števila zajetih v veliki ofenzivi pa so od julija ta sektor, imenovan alfa sektor, napolnili s šotori za nove prihajajoče; v sektorju beta je bilo sedemnajst barak, vsaka za sto do sto štirideset ljudi, jedilnica, kantina, čevljarstva in krojaška delavnica, korita za umivanje; podobno je bilo v sektorju gama, le da je bilo tam le sedem barak in ambulanta. V skupnem, posebej ograjenem prostoru, imenovanem arena, je bila kuhinja s skladiščem; tu so internirancem delili hrano. Novembra in decembra 1942 je bila večina preseljena v novo taborišče Renicci in izpraznjeni Gonars, ki je bil že julija prenapolnjen z interniranci, kamor so pripeljali taboriščnike z Raba, predvsem ženske in otroke, pozneje pa tudi moške. V taborišču s kapaciteto približno 2.000 oseb je bilo spomladi 1943 čez 4.000 ljudi, od tega skoraj polovica žensk in čez 1.400 otrok (Jezernik 1997: 30–32). Po aprilu 1943, ko so domov začeli odhajati ženske in otroci, so v Gonars ponovno začeli prihajati moški taboriščniki, predvsem tisti iz koncentracijskega taborišča Monigo (Treviso). Po kapitulaciji Italije so interniranci po nekaj dneh za krajši čas prevzeli nadzor nad logorjem. Tisti, ki so bili pri močeh, so taborišče zapustili ter se večinoma pridružili partizanskim enotam na Primorskem. Drugi so pod nemško oblastjo opravljali fizična dela, dokler tudi njih do konca leta 1943 niso spustili domov.

Informator št. 2,¹³ tedaj enaindvajsetletni kmet, je bil med prvimi interniranci v Gonarsu. 19. marca 1942 so ga še z nekaterimi vaščani Hotedršice v raciji v okolici Logateca zajeli Italijani, ker ga je, zaradi sodelovanja z NOV, izdala vaška straža. Odpeljali so ga na sodišče v Logatec. Že naslednji dan so ga skupaj z drugimi zajetimi vaščani in bodočimi interniranci iz drugih delov Ljubljanske pokrajine s kamionom odpeljali v Postojno in od tam z vlakom v Palmanovo, od tam pa ponovno s kamioni v Gonars. V sprejemnici so jih pregledali, nato pa so jih razdelili po barakah. Spominja se, da so bili takrat v taborišču sami moški, baraki številka šest pa so rekli »mladinska«. To je bilo 23. marca. Spali so na pogradih: na deskah brez slame, pokriti z deko. Ker

12 Podatki o možnih kapacitetah, številu internirancev in umrlih v posameznem taborišču so zelo različni. Različni so tudi datumi, npr. prihodov prvih transportov v posamezni logor, premeščanja internirancev iz enega logorja v drugega ipd. Pri tem sem uporabljala navedbe Jezernika (1997) in Capogreca (2004).

13 Posnetek njegove zgodbe traja eno uro in petdeset minut.

taborišče še ni bilo polno, je bila hrana v tem začetnem obdobju »še kar v redu«, a se je kmalu zelo poslabšala. Zjutraj je dobil »črn kofe«, opoldne 12 na vodi kuhanih makaronov in zelo malo kruha. Jedilnice ni bilo, jedli so kjerkoli. Domačim je lahko pisal, in sicer je v kantini dobil dopisnico, na katero je, ker so Italijani cenzurirali besedilo, lahko napisal le to, da je zdrav in da je dobro. Tako je od časa do časa prejel tudi paket s hrano, če ga niso že prej zaplenili Italijani. Umivali so se v velikih podolgovatih lesenih koritih, kamor so vodo spustili le za določen čas: če si bil pravi čas pri koritu, si se še nekako umil. Higiena je bila zelo slaba. Delalo se ni, kar naprej so morali hoditi na zборе, kjer so jih stalno preštevati. V Gonarsu je bil v času znanega uspelega pobega Slovencev iz barake številka 22,¹⁴ zaradi česar tam obiskani iz drugih barak niso bili zaželeni, saj so rov kopali v popolni tajnosti. Spominja se, da so se morali po pobegu vsi interniranci iz barak št. 19 do 22 zbrati in stati od šestih zjutraj do enih popoldne na vročem soncu. S klicanjem imen so fašisti ugotovili, kdo manjka. Te barake so izpraznili in internirance preselili v Renicci, tedaj novi logor blizu Firenc. Na internacijo v Gonarsu ga spominjajo tudi uši in ovaduhi, ki so vohunili za taboriščniki in jih tožarili karabinjerjem. Za to opravilo so dobili dvojne porcije hrane. Ko so taboriščniki enega od ovaduhov pretepli, kot pravi informator št. 2, so karabinjerji nekega interniranca privezali na steber sredi taborišča, kjer je bil ves dan izpostavljen vročini, tako »da je postal že ves plav«. Kaj se je dogajalo zunaj logorja, so vedeli le tisti, ki so imeli denar za nakup časopisa. Stikov z zunanjim svetom praktično niso imeli.

Koncentracijsko taborišče Renicci v Toscani so Italijani začeli pripravljati septembra 1942. Šele po prihodu prvih taboriščnikov iz Gonarsa v oktobru so logor ogradili z bodečo žico, namestili stražarske ute in stolpe, zgradili barake za italijanske vojake, kuhinjo in ambulanto, internirance pa so namestili v na golo zemljo postavljene šotore. Taborišče je bilo sprva razdeljeno v dva sektorja, ločena z žico in s skupnim vmesnim prostorom – areno. Pozneje, ko so vanj začeli prihajati tudi italijanski interniranci z juga, so mu dodali še tretji sektor. Oktobra so začeli graditi še preostale barake. Do januarja 1943 je v štirih med njimi že spalo 3.400 od 4.000 internirancev, večinoma samih Slovencev (Jezernik 1997: 38). Drugi so bili še vedno v prenatrpanih šotorih, kjer so bile razmere, če jih primerjamo z drugimi logorji, med najslabšimi: poleg mraza so taboriščniki, največ med njimi jih je prišlo iz Gonarsa in z Raba, morda še bolj kot v drugih logorjih, trpeli zaradi velikega pomanjkanja pitne vode in hrane. V strahu pred uporom internirancev je vodja taborišča določil 70 oseb, ki bi jih v primeru neredov usmrtili kot talce. Italijanska oblast je spomladi nekoliko izboljšala bivalne razmere in nabavila nekaj najnujnejše obutve in oblačil; začeli so tudi odpuščati tiste taboriščnike, ki so s podpisi prisegli, da bodo po prihodu domov kolaborirali.

Takoj po kapitulaciji Italije so italijanski vojaki iz strahu pred Nemci zapustili taborišče. Nekateri interniranci so se razbežali, drugi so se skupaj z organizatorji tajnega odporniškega gibanja pridružili partizanom. V taborišču so ostali le še bolni in nepokretni. Nemci so prevzeli logor in tiste pobegle, ki so jih uspeli zajeti, poslali v taborišča v Nemčijo.

Povzemam nadaljevanje zgodbe **informatorja št. 2**: Logor v Reniccijo je bil pod hribom, poraščenim s hrastovim gozdom, razdeljen na dva sektorja: v sektorju ena so bili pod strogim nadzorstvom politični zaporniki, predvsem Slovenci iz Julijske krajine. V Renicci je prišel oktobra 1942 in vse do marca 1943 bival v šotorih. Zimo je preživel tako, da so s prijatelji na gradbiščih kradli les in opeko ter iz njih v šotoru zgradili »peč«, jo zakurili in se vsaj malo pogreli, dokler jih stražarji niso odkrili. Sredi logorja, kot pravi, je bil speljan rov, in kadar je deževalo, so bili šotori poplavljeni. Od lakote je bil že zelo izčrpan. Spominja se, da je eden od taboriščnikov pomagal v kuhinji in jim večkrat skozi okno vrgel skorje kruha, za katere so se stepli; on te borbe za hrano ni več zmogel. Spominja se tudi, da so jedli olupke, martinčke ... Po njegovem so bile razmere v Gonarsu boljše: tako hrana kot bivališče. Barake, ki so jih zgradili čez zimo, so bile manjše od tistih v Gonarsu. Domov so spuščali samo moške, za katere so njihovi sorodniki podpisali, da se bodo po vrnitvi pridružili beli gardi. V Reniccijo je ostal do kapitulacije Italije leta 1943. Iz strahu pred Nemci so stražarji pobegnili, karabinjerji pa so še bolj pazili na internirance. Taborišče je bilo brez komande vse do prihoda Nemcev. Pred tem je informator št. 2 skupaj s skupino taboriščnikov pobegnil in se več mesecev skrival na jugu Italije, kjer so ga zajeli Nemci in ga odpeljali na Češko, od tam pa v Avstrijo, kjer je doživel konec vojne. Domov se je vrnil 27. maja 1945. Ko je prišel v Gonars, je imel 75 kg, ko je odšel iz Reniccija, pa 45.

Informator št. 6¹⁵ je bil prav tako interniran najprej v Gonars, nato pa v Renicci. Še kot otrok se je z mamo iz Gorice preselil v njeno rojstno vas, na Rakek. Leta 1941 je z 19 leti končal drugi letnik srednje trgovske šole v Ljubljani. Zaradi vojne se je vrnil na Rakek, kjer je sodeloval s partizani. Bil je izdan, zaslišan, pretepen in najprej zaprt na Rakeku, nato pa so ga v začetku aprila 1942 z drugimi »sumljivimi« vaščani s kamionom odpeljali v Logatec. Po desetih dnevih zapora v logaški osnovni šoli so ga odvedli v ljubljansko Belgijsko kasarno, kjer so ga fotografirali. Bil je obsojen na smrt s streljanjem, a do izvršitve kazni ni prišlo. Tri Rakovčane, med njimi tudi informatorja št. 6, so vključene še s preostalimi zajetimi 12. maja odpeljali s potniškim vlakom v Gonars. Spominja se, da so jih na poti od železniške postaje v Gonars domačini kamenjali. Razporejen je bil v barako št. 7, to je v »mladinsko« barako, in sicer prav v času, ko so v baraki št. 22 interniranci v popolni tajnosti kopali rov (med njimi so bili Jože Martinčič, Bojan Štih, Ivan Bratko, Boris Kraigher ...). Bal se je, da ga bodo ponovno odpeljali v Ljubljano in ga ustrelili, to se je namreč nekaterim taboriščnikom v Gonarsu tudi zgodilo. Spominja se velike lakote. Sorodniki so mu pošiljali pakete s prepečencem in strjeno mastjo, ki jo je dodajal hrani: vodeni juhi z malo makaronov. Večkrat so bili paketi tudi prazni, izropani. Ker je vedel, da so med interniranci tudi konfidenti, je komuniciral samo z znanci z Rakeka. Spominja se tudi, da je ob žici med sektorjema beto in alfo stražar ubil nekega interniranca, vodjo internirancev v baraki, iz katere je prihajala žrtev, pa so privezali na steber sredi taborišča. Odvezali so ga tik pred smrtjo. Po pobegu internirancev iz barake št. 22 je bil osumljen sodelovanja z njimi; oktobra 1942 so ga z moškim transportom odpeljali v Renicci. Bili so prvi interniranci v taborišču, ki je bilo

¹⁴ Tudi dva med pobeglimi, Ivan Bratko in Jože Martinčič, sta objavila svoje spomine na beg iz Gonarsa (Bratko 1974; Martinčič 1984).

¹⁵ Posneta zgodba informatorja št. 6 traja eno uro in petinštirideset minut.

na planoti nad vasjo ob njihovem prihodu ograjeno zgolj z žico. Vso zimo so spali v šotorih na slami in pokriti samo z deko. S kolegom sta dobila uši, ki so se razširile na vse taboriščnike. Prekuhali so obleke, tiste, v katerih so odšli od doma in v katerih so preživeli zimo. Delali niso ničesar. Spomladi se je preselil v barake, ki so jih čez zimo na novo sezidali. V njih so bili pogradi in celo hrana se je nekoliko izboljšala, še zlasti po zaslugi paketov, ki so mu jih pošiljali od doma. Zelo malo se je družil s preostalimi, ker je med njimi vladalo nezaupanje. Kljub temu je bil član v taborišču delujoče odporne skupine, ki se je dobivala na sestankih. V Reniciju je ostal do kapitulacije Italije. Spominja se, da so takrat interniranci podrli žico, se že pred tem organizirali v skupine in pobegnili mimo vinogradov z namenom, da se v Goriških brdih priključijo partizanom. Pred pobegom je odporneška skupina vdrla v arhiv taborišča in pobrala kartoteke internirancev. V informatorjevi je pisalo, da je bil organizator OF; iz strahu pred Nemci je dokument zažgal. Na begu so jih zajeli in za deset dni ponovno zaprli v logor, od koder so jih deportirali v Nürnberg, od tam v Buchenwald, nato v Mittelbau-Doro, kjer je v podzemni tovarni med drugim izdeloval rakete, namenjene bombardiranju Londona. Domov se je vrnil šele po osvoboditvi.

Monigo (Treviso) – Gonars:

Glede na to, da je bilo koncentracijsko taborišče Monigo (ali Treviso, kot se večkrat pojavlja v literaturi), podobno kot taborišče v Padovi, zidano, je v primerjavi z drugimi, kjer so interniranci bivali v lesenih barakah, veljalo za »elitno« (Jezernik 1997: 32). Znotraj obzidja z bodečo žico je bilo sedem stavb, štiri so bile namenjene bivanju internirancev, ena ambulanti, ena skladišču in ena kuhinji, kopalnici ter kantini. Taborišče je bilo zastraženo s stražarskimi stolpi. Prvi taboriščniki so bili iz Ljubljane in Logatca, sledila jim je skupina dijakov in študentov iz Kočevja in Novega mesta. Jeseni je v logor predvsem z Raba prišlo večje število otrok, žena in starejših. Ker so bili rabski interniranci v zelo slabem zdravstvenem stanju, jih je veliko umrlo. Moške so preselili v Renicci, Padovo in na Rab. Njihovo mesto so zapolnili moški iz Gonarsa. 15. marca 1943 naj bi bilo v Monigu 3.122 taboriščnikov (Jezernik 1997: 33), od tega 1.085 žensk in 979 otrok (Capogreco 2004: 301). Ponovno je prišlo do selitev: ženske in otroke so poslali domov, moške pa v Gonars in Visco. Zaradi pritiska Katoliške cerkve so spomladi 1943 množično odpuščali zaščitene civiliste. Po kapitulaciji Italije so se številni taboriščniki pridružili partizanom.

Informatorja št. 9,¹⁶ med drugo svetovno vojno dvajsetletnega študenta strojništva, so Italijani v Novem mestu zaprli že pred veliko ofenzivo, marca 1942, in sicer zaradi zasledovanja domačinov, sodelavcev okupatorja. V zaporu je bil do junija 1942. Konec istega meseca, v času racije, je bil skupaj s skupino 40 študentov, novomeških gimnazijcev, ponovno dvajset dni zaprt v Novem mestu. 21. julija so ga, skupaj z njimi, z vlakom odpeljali v taborišče Monigo pri Trevisu. Spominja se Divače in poti ob železnici, saj se je prvič peljal po tem delu Slovenije. Taborišče je bilo v preurejeni vojaški kasarni, in skupina novomeških študentov je bila, po njegovem, prva nastanjena v njem, v »repartu tri«. Ne spomni se, da bi tam doživeli kakšne posebne represalije, kot je bilo to znano za Gonars. Taborišče je bilo razdeljeno

na več delov: ob vhodu je bila administracija, levo in desno od nje je bilo devet ali deset oddelkov, na sredini so bili dvorišče in sanitarije, na koncu pa kantina. Spali so v velikih sobah s pogradi za štirideset oseb. Javil se je za delo v pisarni logorja, kjer je vodil administracijo: evidenco prihajajočih in odhajajočih. Tu je imel dostop do italijanskih časopisov in je novice s fronte prinašal Novomeščanom. Med njimi je manjša skupina izdajala časopis *Novice izza žice* z novicami s fronte (izdali so tri številke v treh ali štirih izvodih).

Po enem mesecu so v Monigo začeli prihajati novi taboriščniki, tudi iz Bele krajine, predvsem pa so prišle Slovenke in Čabranke, interniranke z Raba. Zaradi njih so dvorišče pregradili z žico in ga tako razdelili na moški in ženski del. Po tem se je delno spremenil tudi taboriščni red: manj je bilo zborov internirancev. Med seboj so največ komunicirali preko žice in v kantini. Obleke so imeli svoje – tiste, v katerih so prišli.

Od doma so vsaj enkrat mesečno dobivali pakete s hrano – prepečencem, z zmesjo medu in masla, mastjo, skratka, zelo kalorično hrano, ki so jo združili in si z njo izboljšali prehrano. Z lirami, poslanimi v paketih, so kupovali fige.

Povprečno enkrat mesečno so pošiljali manjše skupine taboriščnikov domov. Informator št. 9 je ostal v Monigu do marca 1943, ko je bilo nekaj Novomeščanov premeščenih v Gonars, ki je že deloval v »milejši obliki«. Spal je v baraki in občutil predvsem fizično omejitvev logorja. Skupaj s kolegi iz Moniga so v Gonars pritihotapili fotoaparata, s katerim je posnel nekaj fotografij. Na podstrešju barake si je s pomočjo prijateljev uredil tajni laboratorij, ki ga Italijani niso nikoli odkrili. Med razvijanjem fotografij so ga drugi taboriščniki stražili. Njegov brat, ki se je iz Moniga že vrnil v Novo mesto, mu je v paketih pošiljal kemikalije za razvijanje. Informator št. 9 jih je s pomočjo tistih, ki so odhajali domov, pošiljal med prijatelje v Novo mesto.

V Gonarsu je bil ravno v času znanega avgustovskega pobega osmerice aktivistov OF. Julija 1943 so ga odpustili: najprej je z vlakom prišel v Ljubljano, kjer je moral nekaj dni ostati v Belgijski kasarni, potem pa je lahko odšel v Novo mesto, kjer je dočkal kapitulacijo Italije. Po nemškem vdoru v Novo mesto se je priključil partizanom.

Leta 2011 je prvič ponovno obiskal Monigo in Gonars. Bil je presenečen, da prebivalci Moniga sploh ne vedo za obstoj koncentracijskega taborišča v njihovem kraju. Glede na to, da v internaciji ni doživel najhujših oblik fašističnega terorja, meni, da se, po njegovem, taborišča v Italiji ne morejo primerjati z nemškimi.

Rab – Gonars:

Koncentracijsko taborišče Rab je bilo zgrajeno z namenom, da se vanj preseli okoli 20.000 »bivših Jugoslovanov«, predvsem Slovencev in Hrvatov, živečih ob glavni železnici in slovensko-hrvaški meji. Namenjeno je bilo moškim, družinam in starejšim. Na Rabu so italijanski vojaki julija 1942 najprej izpraznili območje med zalivoma Sv. Evfemije in Kamporjem, šest kilometrov oddaljenem od glavnega mesta Raba. Izselili so redko naseljeno območje, posekali vinograd, razširili cesto in ob njej začeli postavljati manjše šotore, v katerih naj bi bilo v vsakem po šest oseb. To je bilo taborišče I, v katerega naj bi naselili 6.000 moških internirancev. Za preostale so načrtovali še drugi, tretji in četrti logor, kjer naj bi postavili barake, v katerih bi bilo mogoče prezimovati. Taborišču je poveljeval karabinjerski podpolkovnik Coiuli, ki je imel poveljstvo v osnovni šoli v Kamporju. Za stra-

16 Pripoved informatorja št. 9 je dolga eno uro in dvaindvajset minut.

žo in varnost je skrbelo okoli 2.000 vojakov in karabinjerjev, nastanjenih v bližnjih izpraznjenih hišah (Capogreco 2004: 316). Prvi transport internirancev je prišel na Rab z ladjo Plav 28. julija 1942. 170 Slovencev so namestili v prvi logor ob glavni cesti, kjer je za silo že stalo nekaj šotorov. Prostor je bil obdan z žico in s stražarnicami; ta del taborišča so poti razdelile na štiri sektorje: v prvem, drugem in četrtem so bili moški, v tretjem pa ženske z otroki. Na križišču vseh poti je bil trg lakote, kot so prazen kvadratni prostor imenovali taboriščniki. Pozneje so na drugi strani ceste postavili večje šotore za ženske, otroke in invalide – to je bilo taborišče III, prav tako močno zastraženo s stražnimi stolpi, z reflektorji, bodečo žico. Tako je taborišče I postalo izključno moško taborišče. Taboriščniki so do maja 1943 pomagali graditi še barake in zidane stavbe v taborišču II, kamor so naselili Jude; preostala območja, predvidena za taborišče IV, so ostala neizkoriščena. Vsa taborišča so bila razdeljena na sektorje in sčasoma je vsak sektor dobil svojo kuhinjo, umivalnice, stranišča in pisarne (po Jezernik 1997: 37–38). Zunaj celotnega kompleksa so bila skladišča in pokopališče. Bolne so odvažali v ambulanto v sprejemnem logorju, predvsem pa v bolnico v mestu Rab. Zaradi izrednega pomanjkanja hrane, pitne vode in neznosnih bivalnih razmer je bila umrljivost na Rabu v jesenskih in zimskih mesecih celo večja kot v nemškem koncentracijskem taborišču Buchenwald (Capogreco 2004: 318). Koncentracijsko taborišče Rab je bilo med najhujšimi fašističnimi taborišči v drugi svetovni vojni.

V 13-mesečnem obstoju taborišča so Italijani pripeljali 30 transportov internirancev, od tega dve tretjini Slovencev iz Bele krajine, Dolenjske in Notranjske, preostali so bili Hrvati z obmejnega območja Reške pokrajine. Velika večina med njimi so bili »represivni« interniranci. Do srede oktobra 1942 je bilo na Rabu že 11.000 ljudi (Jezernik 1997: 34), maja in junija 1943 je prišlo več kot 2.700 Judov (Capodreco 2004: 318). Zaradi preseljevanja taboriščnikov v druga italijanska koncentracijska taborišča od oktobra in osvoboditve tistih, ki so v nadaljevanju vojne sodelovali z okupatorjem, je spomladi 1943 število taboriščnikov začelo upadati. Predvideva se, da jih je ostalo okoli 2.000, prišli pa so še novi iz Gonarsa in Visca.

V taborišču Rab je tajno delovala močna skupina članov OF, ki je taboriščnike pripravljala na kapitulacijo Italije, še preden je do nje prišlo. 11. septembra 1943 so razorožili vojsko, ujeli in na smrt obsodili glavnega poveljnika Cuiulija in ustanovili Rabsko brigado s 1.600 interniranci obeh spolov. Borci brigade, razdeljene na pet bataljonov in Kastavsko četo, so osvobodili Cres in se na celini izkrcali na treh različnih mestih z namenom, da nadaljujejo boj proti nacistom in ustašem (po Vratuša 1998). V taborišču je ostalo še okoli 250 Judov (starcev, žena in otrok), ki so jih Nemci ob zavzetju Raba najprej deportirali v Italijo in od tam v Auschwitz.

Informator št. 7,¹⁷ ob internaciji osemnajstletni fant iz Žerovnice, je pred drugo svetovno vojno gradil Rupnikovo linijo na Notranjskem, na začetku vojne pa se je vrnil domov in delal na žagi; živel je blizu italijansko-jugoslovanske meje in opazoval, kako so Italijani zlahka, brez upora kraljeve jugoslovanske vojske, zavzemali slovensko ozemlje. Po razpadu Kraljevine Jugoslavije je na meji ostalo veliko orožja, ki so ga fantje poskrili v jame okoli

Cerkniškega jezera. 11. maja 1942 so se organizirali v mladinsko četo in pomagali Rakovniški četi napasti italijansko kolono v Grahovem, ki je bila namenjena na Bloško planoto. Takrat je padel prvi partizan na tem območju. Po tem napadu so Italijani konec maja začeli Roško ofenzivo, v kateri so obkolili vso Notranjsko in del Dolenjske, predvsem ozemlje proti Kočevskemu Rogu; zajeli so ga skupaj z bratom in drugimi vaščani Žerovnice. Odpeljali so jih na Bloško polico, kjer so prenočili. Spominja se, da so jim pregledali roke, po katerih naj bi skleпали, ali so intelektualci ali ne. Iskali so predvsem intelektualce. Čeprav so jih izpustili, so Italijani že naslednjo noč ponovno obkolili njihovo hišo in njega in brata še z drugimi 52 moškimi iz Žerovnice s kamioni odpeljali v Logatec. Bila sta med najmlajšimi v skupini. Prenočili so na logaški železniški postaji. Navsezgodaj zjutraj, ko se je pripeljal nabito poln vlak z več kot desetimi vagoni iz Ljubljane, so tudi njih strpali v živinske vagone in odpeljali naravnost na Reko. Ko so ob pol enih prišli tja, so dobili kosilo v menaški: redko juho z makaroni. Vkrkali so se na ladjo in v trdi temi prišli na Rab. Po izkrcanju so jih postrojili in peš napotili proti lagarju. Vsi prašni so prišli do bonifice – sprejemnega logorja in prespali kar na golih tleh. Zjutraj so jim pobrali vso obleko in jo prekuhali v velikih kotlih. Močno skrčena oblačila so nosili ves čas bivanja v logorju. Ker v taborišče še ni bil napeljan vodovod, so jim za umivanje dali menaške z vodo, nato pa so jih nagnali delat na polje: treba je bilo počistiti koruzo, zravnati in pripraviti teren za postavitve šotorov za nove internirance. Italijani so medtem postavljali žično ogrado okoli logorja in gradili stražarnice. Zvečer so jim dodelili šotore v sprejemnem logorju: v enega je šlo šest oseb, bili so zelo nizki, tla so bila glinena, spali so na slami, ki se je sčasoma odrgnila in v zemlji so nastale udornine, prilagojene spečim telesom. Postavljeni so bili meter in pol drug od drugega. Po treh dneh so jih preselili v glavni logor z nekaj več postavljenimi šotori. Bil je v sektorju III, blizu kanala, ki je bil speljan vzdolž celotnega taborišča. Tako je preživel prvi mesec. Informator št. 7 se spominja, da je ladja vsak dan ali vsak drugi dan pripeljala na otok nov transport taboriščnikov; prihajali so masovno.

Najhujši dogodek, ki se ga spominja, je bila nevihtna noč v septembru, ko je neurje opustošilo taborišče. Začelo se je s točo in okoli šotorov je bilo belo od ledu. Kmalu je dež prišel tudi v šotore, voda v kanalu pa je tako močno narasla, da je nastal pravi hudournik, ki je odnašal šotore. Mislili so, da je naraslo morje. Še huje je bilo v ženskem logorju, ki je bil pod njihovim, moškim logorjem: nekaj otrok je utonilo, nekaj jih je odnesla voda. Ko se je zdanilo, je voda otekla in začeli so čistiti in kopati jame, v katere so zrili blato.

Jeseni in pozimi so interniranci masovno umirali. Njemu sta zaradi krvave griže umrli bratranca, ki sta za preživetje po smeteh brskala za hrano in se okužila s fekalijami. Ker sta bila stalno na stranišču, ki ni bilo nič drugega kot dva ploha nad greznico, se je eden od izčrpanosti zgrudil vanjo in ga je informator št. 7 še pravi čas rešil in ga umil pri koritu. Odpeljali so ga v bolnico v mestu Rab, a je umrl. Nekateri so bili zelo zabuhli, večina pa je tako okostenela, da so jim sklepi štrleli iz telesa kot nekakšne bule, mišic pa sploh niso imeli. Tudi sam je shujšal »do kraja.« Januarja 1943 so Italijani začeli graditi velike lesene barake, kamor se je preselil marca. V eni baraki je spalo do dvesto ljudi. Še pred vselitvijo je bilo v njih vse polno uši in stenic. Na vsake toliko so jim pred barako prinesli dvestolitrski sod vrele vode,

¹⁷ Njegova posneta pripoved je v celoti dolga dve uri.

v katero so pomakali razstavljene lesene pograde, da bi utopili golazen. Vsak dan so si čistili uši, saj so nekatere dobesedno pojedle: spominja se fanta, ki so ga Italijani osamili v šotoru in ga pustili, da je umrl. Povsod po telesu je imel ogromno uši.

Tisti, ki so pomagali zidati, so dobili malo večji hlebec kruha (iz enega kilograma moke so namreč spekli dvanajst hlebčkov). Tako je informator št. 7 pomagal graditi pokopališče: hodili so na bližnji hrib zunaj taborišča, kjer je bil kamnolom. Od tam so, zastraženi, več dni nosili kamne in jih zlagali na določenem mestu, kjer naj bi bilo pokopališče. V resnici je to bila skupinska grobnica. Iz taborišča je na pokopališče nosil tudi krste z mrličmi. Krste so bile zbite iz navadnih desk, in ker so jih nosili po kozjih poteh, je občasno komu od štirih nosačev spodrsnilo, krsta pa je padla na tla in se odprla. Tedaj so videli, da v njej ležita dve trupli. Na pokopališču je krste prevzela druga skupina in jih je eno zraven druge zložila v veliko jamo. Nekateri pa trdijo, da so iz krst pobrali mrličje, jih položili v jamo, posuli z apnom in zasuli. Tako so se iste krste vrnile v mrtvašnico, kjer je imel prijatelj, ki je trupla polagal v krste. Tistim, ki so umrli zviti in jih ni mogel zravnati, da bi jih lahko položil v krsto, je moral z lesenim batom stolči kolena. Mrličje so vsak dan pobirali kar po šotorih. Spominja se, da so se ponoči, če so šli po potki, lahko spotaknili ob mrtveca. Malce so ga brenili, da so lahko šli mimo. Sčasoma je otopel in, tako kot za druge, so tudi zanj takšni prizori postali vsakdanjost.

Spominja se, kako so bili slabotni: pred jutranjim vstajanjem so morali najprej počepniti, se prijeti za šotor in se potem počasi dvigniti, da se niso onesvestili. Zgodaj zjutraj sta s kolegom iz šotora raznašala kavo v dvestolitrskem sodu, ki so ga presekali na pol in vanj za ročaja zabili dva kola. Poleg kave je vsak dobil še košček sirčka ali pa košček mesa. Opoldne sta raznašala juho: na vrhu je plavala mast. Taboriščniki so z menaškami zajemali juho: srečen je bil tisti, ki je poleg tekočine dobil še malo makaronov, malo riža ali plavajoče masti. Juho so pili. Nekatere je reševala »karlovca«, ki so jo prirejali vsak večer v IV. in III. sektorju. Tako so imenovali semenj: Kočevarji, taboriščniki iz Babnega polja in Čabra, so prinesli v taborišče različne stvari, ki so jih prodajali za hrano. Italijani so »trgovce« preganjali, včasih se je za hlebec kruha vnel pretep. Nekateri so tudi tihotapili: tisti, ki so imeli lire, so od domačinov na skrivaj kupovali vino in karamele (bonbone). Nato so vino zavreli, v njem raztopili karamele, namočili vanj hlebec kruha in to jedli – še zlasti jih je to ogrelo pozimi. Kurili so s papirčki ali z vejicami, ki so jih nabrali v kanalu, kamor jih je naplavila voda.

V vsem tem času z Raba ni nihče pobegnil, čeprav je informator na to pomislil prav v času, ko je moral blizu bonifrice in mimo malinišča ves dan kaj prenašati. Izrabil je vmesni čas med eno in drugo smerjo in se povzpela na bližnjo najvišjo vzpetino, da bi si ogledal približno kilometer oddaljeno kopno. Na obali je videl bunkerje in ustrašil se je morja. Ko je pomislil na brata, ki je bil z njim v taborišču, je misel na beg opustil.

Največ informacij o tem, kaj se dogaja na fronti, so od domačih dobivali v paketih. Prvi so prišli šele decembra 1943, v njih pa so bili, največkrat med fizičnimi briketi, skriti listki z novicami: mast so s suhim fizičlom doma zmleli v svaljke in jih posušili v peči. Iz njih so si v menaškah na skrivaj pripravljali nekakšno fizičlovo juho, ki jih je malce okrepila.

Tudi sam je bil član tajne OF, ki je bila med taboriščniki zelo dobro organizirana. Po kapitulaciji Italije je postal borec Rabske

brigade. Razorožili so italijanske vojake in karabinerje v taborišču. Bil je med tistimi borci, ki so se izkricali v Bakru in se pred Nemci umaknili na Mašun, kjer so se srečali s Šerčerjevo brigado. Srečno je prišel domov in se priključil Ljubljanski brigadi.

Informatorica št. 10,¹⁸ leta 1942 šele šestnajstletno dekle, je pred internacijo živela v desetčlanski delavski družini blizu Loškega potoka. Zaradi težkih življenjskih razmer so se morali otroci razseliti k preostalemu sorodstvu. Tako je v sedmem razredu osnovne šole odšla na tetino kmetijo v Lož pod Križno goro. Takrat so pri njih spali delavci, ki so gradili Rupnikovo linijo, med njimi so bili tudi člani OF. Občasno so se shajali v njihovi hiši. V Loški dolini je bil odpor proti fašistom zelo dobro organiziran. Ko so aprila 1941 prišli Italijani, so vas izropali ter odpeljali pridelke in živino. Organizirali so vaško stražo, v kateri je bil tudi njihov sosed. 1. maja 1942 je s skupino deklet odšla na Križno goro, kjer je bil v mežnariji sestanek članov OF. Bili so izdani. Italijani so na begu ujeli skupino deklet. Odpeljali so jih v Lož, kjer so jih ustrahovali, a so jih izpustili. Po tem dogodku je tajno raznašala letake OF po vasi in okolici; veliko domačinov je odšlo v partizane. Ko se je začela Roška ofenziva, so staršem partizanov požgali hiše, njo in še tri dekleta pa so Italijani 1. avgusta aretirali in jih zaprli v Sokolski dom v Starem trgu. V celici, polni zapornikov, so spali na golih tleh. Dobili so uši. Tu je preživela zasliševanja, mučenja, in ker niso imeli dokazov za njeno sodelovanje z OF, so jo po treh tednih odpeljali na sodišče v Logatec. Tu so jo ponovo zasliševali. V Logatcu je bila tedaj že množica zajetih ljudi iz Ljubljanske pokrajine; kot je izvedela pozneje, sta bili med njimi tudi njena sestrična in teta. Po štirih dneh zasliševanja so jo premestili k preostalim v osnovno šolo, kjer so čakali na nadaljnji transport. Nihče ni vedel, kam jih bodo poslali. Že takrat so bili zelo lačni in žejni. 13. septembra je v Logatec pripeljal z ljudmi natovorjen vlak iz Ljubljane, s katerim so tudi logaško skupino v prepolnih živinskih vagonih odpeljali na Reko. Od tam so z ladjo odpluli na Rab.

Prvič je videla morje in spominja se samo, da je bila vsepovsod voda. Na Rabu so jih peljali v sprejemni logor, ograjen prostor, kjer so se morali sleči do golega. Med njimi je bilo največ žensk, tudi iz Gorskega kotarja. Bilo je veliko stark, otrok, že takrat sestradanih. Obleke so prekuhali, saj so v logor prišli že z ušmi. Razporedili so jih po šotorih v ženski logor. Številka njenega šotora je bila 162. V njem jih je bilo osem in gneča je bila tako velika, da so ponoči morale spat na boku, vse obrnjene v isto smer; če so se hotele obrniti, je morala ena med njimi vstati, da so se druge vse naenkrat obrnile na drugo stran. Spale so na slami, pokrite z dekami. V šotoru so bile sestrična, ki je znala malo italijansko, teta, dve vaščanki in poleg nje še tri Slovenke. Zjutraj so moški interniranci raznašali ječmenovo kavo po ženskem logorju. Zraven so dobile še hlebec graham kruha, za kosilo pa makarone ali na vodi kuhan riž. Počasi so začele izgubljeni teži, pa tudi voljo in smeh. Med šotori so stalno hodili stražarji in jih kontrolirali. Spominja se, da so nekaj taboriščnikov tudi ustrelili. 29. septembra se je ponoči razdivjala nevihta: ker je bil ženski logor v spodnjem delu taborišča, jih je zalila voda in odnesla nekaj šotorov. Matere so obupano iskale svoje otroke. Otroci so jokali in vreščali, nekaj jih je utonilo. Taborišče je bilo popolnoma razdejano. Zjutraj je sijalo sonce in še nekaj dni so

18 Posnetek njene zgodbe je dolg dve uri in deset minut.

sušile obleke, šotore, slamo. Njihov šotor je tako izdelalo, da so jim ga morali zamenjati.

V tem delu logorja je bilo tudi veliko nosečnic, med njimi njena teta, ki je rodila 2. decembra, a ji je podhranjeni dojenček po pre-mestitvi v Gonars umrl. Tudi otrok je bilo zelo veliko. Vsak dan so jih vodili na kopanje, vendar se je večina bala morja. Otroci so bili zelo ušivi, shujšani. Videla jih je na stranišču, kako so iz človeških iztrebkov pobirali olupke bučk in jih jedli. Dekleta so izgubile menstruacijo, kar je bila še sreča, saj niso imele vode niti za umivanje niti za pitje. Vodo so s cisternami vozili iz mesta Rab in velikokrat jo je zmanjkalo.

Spominja se tudi ambulate v izpraznjeni hiši na vrhu logorja. Tako kot mnogo drugih otrok pa tudi odraslih je tudi ona dobila tifus. Nezavestno so odnesli v ambulanto, kjer so jo vrgli v klet, na zemljo, med poljske pridelke in v temi ležeče onemogle. Ponoči se je zbudila in tipala okoli sebe mrzla trupla. Nad seboj je na stropu, kakšne dva metra visoko, skozi priprto loputo zagledala malce svetlobe. Iz lopute je bil speljan žleb do dna kleti. Po tem žlebu se je splazila do lopute, kjer jo je opazila bolničarka in ji pomagala iz kleti. Položila jo je na posteljo in ji ponudila čaj. Pozneje je izvedela, da je bila bolničarka iz Črnomlja, a se nista nikoli več srečali. Iz tiste kleti se nihče ni vrnil. Naslednji dan so trupla odpeljali na pokopališče in jih zmetali v skupinsko jamo. Nekoliko na boljšem je bila njena sestrična: odpeljali so jo v bolnico v mesto Rab, kjer si je opomogla.

Na zimo so postajale razmere čedalje slabše, zato so družine začeli premeščati v Gonars. Skupaj s sestrično in teto so 7. decembra tja deportirali tudi njo. Tiste, ki so ostali v taborišču, so premestili v barake. Razmere v Gonarsu so se ji zdele veliko boljše od tistih na Rabu: spale so pod streho v barakah na suhem, imele so kantino, kjer so si lahko kaj kupile, v koritih za umivanje tekočo vodo, dobili so tudi prve pakete od sorodnikov, kar je nekatero rešilo pred smrtjo (prepečenec, svež kruh, pijačo), saj so vsi z Raba prišli v Gonars popolnoma izčrpani. Sestrična informatorka je postala pomočnica vodje barake, zaradi česar je vsak dan dobila nekaj več hrane, ki jo je razdelila med preostale. Tudi hrana je bila vsaj nekoliko boljša od tiste na Rabu: dobile so vsaj žlico riža ali v juhi žlico makaronov.

Živele so v baraki št. 22, v tisti, iz katere je avgusta 1942 pobegnili osem Slovencev. V baraki, v kateri je bilo do sto žensk z otroki, so spale na pogradih. Sredi barake je bila peč, v kateri so zakurile in si spekle v kantini kupljeno čebulo. Veliko bolj so se čutile povezane z domačimi, saj so jim lahko pisale dopisnice.

Aprila 1943 so družine brez predhodnega obvestila naložili na kamione in jih odpeljali do Palmanove ter naprej z vlakom v Ljubljano, kjer so se morali javiti v Belgijski kasarni. Od tam so se morali vrniti v kraje, kjer so jih Italijani zajeli pred internacijo in se zglasiti pri italijanskih oblasteh, s čimer so fašisti in belogardisti hoteli obdržati kontrolo nad gibanjem sumljivih oseb. Informatorka se ni mogla vrniti domov, ker je bila pot do doma za njeno izčrpano telo predolga, zato se je z vlakom odpeljala k sorodnikom, ki so živeli blizu železniške postaje na Rakeku. Tam si je opomogla: sprva je morala zelo paziti na prehrano, »da ji ne bi počil želodec«. Zaradi oteklih nog dolgo ni mogla hoditi. Po izboljšanju počutja je odšla peš domov v Loški potok, kjer se je včlanila v SKOJ¹⁹ in se povezala s partizani. Sprva je zbirala

obveze in rjuhe za ranjence. Po kapitulaciji so se Italijani predali, belogardisti so se umaknili proti Turjaku, prišli pa so Nemci. Do konca vojne je kot aktivistka delala na terenu.

Po vojni se je redno udeleževala vseh komemoracij v rabskem taborišču, ki jih, v različnih časovnih intervalih, še danes organizira Zveza združenj borcev za vrednote NOB Slovenije.

Epilog: povednost spominov

Interniranci – informatorji so po vojni vsak po svoje podoživljali taborišča: med njimi sta bili le dve osebi, ki sta svoje spomine objavili v spominskih zbornikih (Filipčič 2002; Bambič idr. 1985), nekateri so spomine na leti 1942 in 1943 ohranjali v krogu domačih, za druge pa so bili intimni osebni svet. V intervjujih so ga odprli predvsem zaradi občutka, da bodo s svojo pripovedjo prispevali k ozaveščanju mlajših generacij o koncentracijskih taboriščih, ki se ne smejo ponoviti. Zunaj kroga intervjuvancev pa je (bilo) med preživelimi tudi nekaj zelo povednih avtorjev spominskih monografij, ki ostajajo avtentičen pisni vir za raziskovanje fašističnega terorja, storjenega nad Slovenci med drugo svetovno vojno.²⁰

Pripovedi ali bolje rečeno izpovedi danes še živečih preživelih internirancev odražajo njihovo današnjo sposobnost spominjanja in emocionalnega podoživljanja življenja, ki so ga preživeli v internaciji. Opisi njihovih travmatičnih izkušenj se med seboj ne razlikujejo bistveno: bolj ali manj temeljijo na spominjanju okoliščin, ki so botrovale internaciji in življenju v koncentracijskih taboriščih. Razlike v pripovedih informatorjev nastanejo predvsem v njihovem individualnem spominjanju na podrobnosti, usodne malenkosti, slučajnosti, iznajdljivosti, na trpke izkušnje in še na kaj, kar jim je rešilo življenje. Tako se npr. vsi, ki so bili v Gonarsu, spominjajo kopanja rova in pobega Slovencev iz barake št. 22; vsi, ki so bili na Rabu, se spominjajo septembrskega neurja; vsak po svoje pa podoživlja lakoto, umiranje najbližjih, razčlovečenje osnovnih življenjskih potreb, ponižanja, ki so jim, kljub povsem nasprotnemu namenu, dali notranjo moč za preživetje.

Če izhajamo iz izkušenj Prima Levija, preživelega torinskega Juda iz Auschwitz, pisatelja in kemika, so se preživeli pozneje v spominih »zavedali nepojmljivosti in ... neverjetnosti tega, kar se je dogajalo v koncentracijskih taboriščih« (Levi 2003: 8). Zaradi časovnega odmika in starosti je njihov spomin postal selektiven in v marsičem »nejasen in stiliziran« (prav tam: 13). Dejstvo je tudi, da se ljudje neradi spominjamo bolečih dogodkov iz svoje preteklosti in da se ti zaradi tega v spominu »sčasoma zameglijo in zabrišejo« (prav tam: 24), kar pa ne zmanjšuje njihove vrednosti, kajti: vedno obstajajo spomini različnih ljudi na ista objektivna dejstva, ki drug drugega dopolnjujejo in ponujajo celovito, a v bistvu nikoli v vseh razsežnostih izpovedano pripoved. Vprašanje je le, ali so pripovedovalci »sposobni razumeti svojo izkušnjo in jo pojasniti drugim« (prav tam: 27), oziroma, z drugimi besedami: ali poslušalci/bralci zmoremo dojeti občutke pripovedovalcev, ki spremljajo spomine na storjena dejanja in dajejo celotni zgodbi osebni pečat, enkratnost, neponovljivost? Kot pravi Levi: »Ni dvoma, da je življenje v taborišču pome-

¹⁹ Jugoslavije).

²⁰ Poleg že omenjenih Vratuše (1998), Bratka (1974) in Martinčiča (1985) glej še Zidar (1999) in Janež (2003).

¹⁹ Zveza komunistične mladine Jugoslavije (Savez komunističke omladine

nilo regresijo in vrnitev k primitivnim oblikam vedenja« (prav tam: 29), kakršnega danes težko dojemamo in ga pogosto, ob spremljanju brutalnih vojn, ki stalno potekajo, odrivamo v nezavedno.

Problemizirati spomin preživelih internirancev, ki sicer zelo hitro izginja iz našega kolektivnega spomina, se mi v trenutni fazi raziskovanja – zbiranja njihovih življenjskih pripovedi – zdi pravzaprav neodgovorno. Je takšen, kot je, in še sreča, da se še izpoveduje »iz prve roke«. Zato menim, da je ta hip naša najpomembnejša vloga v tem, da ga tako ali drugače zabeležimo in ohranimo. In ni odveč še enkrat citirati že večkrat zapisano Levijevo misel: »Zgodilo se je, torej se lahko spet zgodi. To je bistvo tega, kar imamo povedati« (prav tam: 160).

Viri in literatura

- BOGATAJ, Janez in Mitja Guštin (ur.): *Etnologija in sodobna slovenska družba* (Knjiga 5). Brežice: Posavski muzej Brežice, 1978.
- BOLTAR, Tina: *Družinske vezi jetnikov taborišč v 2. svetovni vojni* (diplomsko delo; tipkopis). Koper: Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, 2010.
- BRATKO, Ivan: *Teleskop*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1974.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco: *I Campi del Duce: L'internamento civile nell'Italia fascista: (1940–1943)*. Torino: Einaudi, 2004 (hrv. prevod Mirko Šikić, *Mussolinijevi logori: Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940.–1943.)*). Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- DEŽMAN, Jože: Pripomba k seznamu žrtev italijanskega koncentracijskega taborišča na Rabu. V: Božidar Jezernik, *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije (Borec), 1997, 410–414.
- DRČAR MURKO, Mojca: Tu se je smrt utrudila do smrti. V: Božidar Jezernik, *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije (Borec), 1997, 7–15.
- FERENC, Tone: *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.
- FERENC, Tone: *Rab – Arbe – Arbissima: Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943: Dokumenti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Društvo piscev zgodovine NOB, 2000.
- FILIPČIČ, Milan (ur.): *Bili so uporni: Zaprti, izgnani, ubiti, na suženjskem delu, v koncentracijskih taboriščih* (4. dopolnjena izd.). Ljubljana: Koordinacijski odbor žrtev nacističnega nasilja GO ZZB NOB Slovenije, 2002.
- GOMBAČ, Metka, Boris M. Gombač in Dario Mattiussi: *Quando morì mio padre: Disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942–1943) = Ko je umrl moj oče: Risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943)*. [Gradisca d'Isonzo]: Centro Isonzino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, 2008.
- BAMBIČ, Cirila idr.: *Pričevanja rabskih internirancev: (1942–1943)*. Ljubljana: ČZP Kmečki glas, 1985.
- JANEŽ, Herman: *Koncentracijsko taborišče = Koncentracijski logor: Kampor – Rab: 1942–1943*. Ljubljana: Taboriščni odbor Rab pri Koordinacijskem odboru žrtev nacističnega nasilja GO ZZB NOB Slovenije, 2003.
- JERMAN, Jerneja: *Kulturna dejavnost Slovencev v koncentracijskih in begunjskih taboriščih* (seminarska naloga; tipkopis). Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2007/08.
- JEZERNIK, Božidar: *Boj za obstanek: Gradivo za etnologijo Slovencev iz Ljubljanske province, interniranih v italijanskih taboriščih v letih 1942/1943* (magistrsko delo). Ljubljana: B. Jezernik, 1982.
- JEZERNIK, Božidar: Vpliv italijanskih taborišč na nekatere vidike družinskega življenja slovenskih internirancev v letih 1942/43. *Problemi* 20(9–10), 1982a: 83–86.
- JEZERNIK, Božidar: Vpliv taboriščnega življenja na sanje. *Problemi* 20(9–10), 1982b: 86–88.
- JEZERNIK, Božidar: *Boj za obstanek: O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih*. Ljubljana: Borec, 1983.
- JEZERNIK, Božidar: Iz vsakdanjika v koncentracijskem taborišču. *Borec* 37(3–4), 1984: 164–171.
- JEZERNIK, Božidar: O nekaterih vidikih etnološkega raziskovanja NOB in socialistične revolucije na Slovenskem. V: Janez Bogataj idr. (ur.), *Razmerja med etnologijo in zgodovino: Gradivo s posvetovanja v Mariboru, november 1984* (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva; 14, Knjižnica Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino; 6). Ljubljana: Marksiistični center Univerze v Mariboru, Slovensko etnološko društvo, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Pokrajinski muzej v Mariboru, 1986, 154–163.
- JEZERNIK, Božidar: Človek ne živi samo od kruha. *Borec* 41(5–6), 1989: 578–587.
- JEZERNIK, Božidar: *Spol, spolnost in ekstremis: Antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravenbrück, Auschwitz 1933–1945*. Ljubljana: Borec, 1993.
- JEZERNIK, Božidar: Verska pripadnost in narodna identiteta v ekstremnih razmerah. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 36(4), 1996: 22–29.
- JEZERNIK, Božidar: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije (Borec), 1997.
- JEZERNIK, Božidar: *Struggle for Survival: Italian Concentration Camps for Slovenes during the Second World War*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1999.
- JEZERNIK, Božidar: Italijanska koncentracijska taborišča kot državni terorizem in njihove posledice. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46(1), 2004: 63–82.
- KERŠIČ, Irena: Obravnava narodnoosvobodilnega boja v slovenski etnologiji. V: Janez Bogataj in Mitja Guštin (ur.), *Etnologija in sodobna slovenska družba* (Knjiga 5). Brežice: Posavski muzej Brežice, 1978, 25–27.
- KREMENŠEK, Slavko: *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem* (Dela/SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede; 16). Ljubljana: SAZU, 1970.
- LEVI, Primo: *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- MARTINČIČ, Jože: *Beg iz Gonarsa*. Ljubljana: Borec, 1984.
- RAVNIK, Mojca: *Galjevica* (Način življenja Slovencev v 20. stoletju: monografije). Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.
- RAMŠAK, Mojca: Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- SAJE, Franček: *Belogardizem*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952.
- STANONIK, Marija: *Slovensko pesništvo upora: Slovensko narodnoosvobodilno pesništvo 1941–1945 na Gorenjskem* (diplomska naloga; projekt Slovensko pesništvo upora; 3). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- STANONIK, Marija: Etnološki vidik raziskovanja NOB 1941–1945. V: Janez Bogataj in Mitja Guštin (ur.), *Etnologija in sodobna slovenska družba* (Knjiga 5). Brežice: Posavski muzej Brežice, 1978, 12–18.
- TOFFOLO, Davide: *L'inverno d'Italia*. Bologna, Rim, Pariz: Coconino Press, 2010 (slov. prevod: Kaja Širok, *Italijanska zima*). Ljubljana: Društvo za oživiljanje zgodbe 2 koluta, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- VERGINELLA, Marta: Über das Vergessen und die Heuchelei: Von der Geschichte des italienischen faschistischen Imperialismus bis zur Erforschung des italienischen Grenzlandfaschismus und der slowenischen Geschichte des Küstenlandes = Pozabe in sprenevedanja: Od zgodovine italijanskega fašističnega imperializma do raziskovanj obmejnega fašizma in slovenske primorske zgodovine. V: Brigitte Entner idr. (ur.), *Widerstand gegen Faschismus und Nationalsozialismus im Alpen-Adria-Raum: Internationale Tagung: Mednarodni posvet: Klagenfurt/Celovec 24.–25. 2. 2011*. Celovec in Dunaj: Drava, 2011, 8–22.

VOGEL, Milan: Mesto obdobja NOB v slovenski etnologiji. V: Janez Bogataj in Mitja Guštin (ur.), *Etnologija in sodobna slovenska družba* (Knjiga 5). Brežice: Posavski muzej Brežice, 1978, 19–23.

VRATUŠA, Anton: *Iz verig v svobodo: Rabska brigada*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1998.

ZIDAR, Alojz: *Slovenski narod pomni in obtožuje: Zločini, ki jih je nad Slovenci zagrešila italijanska fašistična država*. Koper: Lipa, 1999.

Internetna vira

Internetni vir 1: APIS – Družbeno angažiran multimedijski portal in izobraževanje, <http://zavodapis.si>, 12. 6. 2012.

Internetni vir 2: Principles and Best Practices-Oral History Association, <http://www.oralhistory.org/do-oral-history/principles-and-practises>, 24. 6. 2012.

Memories of Reality: Recent Oral Accounts of Former Internees in Italian Concentration Camps during the Second World War

Ethnological research of the life of Slovene internees in Italian concentration camps was done by Božidar Jezernik. His study is based on archival sources and accounts of former internees that have been published in various publications and periodicals. At present, ethnology seldom investigates this topic just randomly, which is why this article is merely a supplement to previous research.

After Italian occupation of the Slovene territory, which was annexed to the Kingdom of Italy in 1941 and renamed the Province of Ljubljana, a number of raids followed in 1942. In order to suppress the resistance movement, Italians were planning to intern from 20, 000 to 30, 000 Slovene civilians from Notranjsko, Dolenjsko, and Ljubljana in concentration camps that were being erected along the eastern Italian border and on the Island of Rab in the first half of 1942. Based on well-known historical facts, the paper looks at the course and dimensions of the internment process. While drawing attention to previous ethnological studies of the life of Slovene prisoners of war, the author supplements these studies with recent oral accounts provided by former internees. Their reminiscences of the appalling housing conditions, inhuman starvation, death of entire families, etc., individualize and personify these narratives. They also emphasize the importance of personal destinies of narrators in the reconstruction of objective events from the past. Abridgments of the recorded narratives of prisoners of war that were interned on the island of Rab, in Gonars, Renicci, and in Monigo in 1942 and until the capitulation of Italy in 1943, indicate that the narrators' ability to remember the tragic events of six decades ago was still largely intact and highly relevant. And even though these memories are increasingly selective, stylized, and blurred, they should be recorded and preserved as thoroughly as possible. Because of their pertinent message, we should continuously try to find a corresponding place for them in our everyday collective memory.

